

ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก: พัฒนาการของตัวบท และการอธิบายความหมาย ของพื้นที่ภูมิศาสตร์¹

The U-sa Barot Chronicle (Wat Phra Phutthabat
Buabok Version): Development of the Text and
Explanation of the Geographical Area

เชิดชาย บุตดี² / Cherdchai Buddee

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้มุ่งศึกษาและวิเคราะห์เกี่ยวกับตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก ในอำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี ว่ามีพัฒนาการของตัวบทเป็นมาอย่างไรก่อนปรากฏในลักษณะที่เข้าใจกันในปัจจุบัน รวมทั้งมุ่งศึกษาและทำความเข้าใจว่า ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากอุษาบารสฉบับอื่นๆ อย่างไร เหตุใดชาวบ้านบางส่วนในพื้นที่รอบๆ ภูเขาบารตจึงเชื่อว่า อุษาบารสคือเรื่องราวที่เกิดขึ้นและมีจริง ซึ่งการศึกษาและวิเคราะห์ในประเด็นเหล่านี้จะช่วยให้เข้าใจถึงการดำรงอยู่ของตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบกได้ดียิ่งขึ้น สำหรับวิธีการศึกษาใช้วิธีการวิจัยทางประวัติศาสตร์ ร่วมกับคติชนวิทยา โดยอาศัยการศึกษา ตีความ และวิเคราะห์ ทั้งจากเอกสารหลักฐานชั้นต้น และหลักฐานชั้นรอง การลงพื้นที่ภาคสนาม และการสัมภาษณ์บุคคล

ผลการศึกษาพบว่า ตำนานอุษาบารสคือตำนานที่อาณาจักรต่างๆ ทั้งในไทยและลาว รับอิทธิพลมาจากมหากาพย์อินเดียโบราณ โดยกรณีของตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบกได้รับอิทธิพลมาจากอาณาจักรล้านช้างที่ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากอาณาจักรล้านนาอีกที สิ่งสำคัญที่มีผลให้ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบกลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากฉบับอื่นๆ คือ การที่ชาวบ้านรอบๆ ภูเขาบารตได้นำเอาชื่อและเรื่องราวในตำนานอุษาบารสไปผูกโยงเข้ากับเพิงหินต่างๆ บนภูเขาบารต ซึ่งเพิงหินเหล่านี้เคยถูกตัดแปลงเพื่อเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางความเชื่อเรื่อยมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคอาณาจักรล้านช้าง จากลักษณะเฉพาะ

¹ ปรับปรุงจากงานวิจัยของผู้เขียนในชื่อ “บทศึกษาและวิเคราะห์ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก” โดยได้รับทุนสนับสนุนจากสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี ปี 2552

² อาจารย์หมวดวิชาศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี

ตัวที่เกิดขึ้นจึงทำให้ชื่อเพิงหินและชื่อสถานที่ต่างๆ บนภูพระบาทคือเครื่องมือที่ช่วยรักษาการมีอยู่ของตำนานอุษาบารสในหมู่ชาวบ้านรอบๆ ภูพระบาท

คำสำคัญ: พัฒนาการ ตำนาน อุษาบารส พะกิดพะพาน

Abstract

This research aimed at analyzing the Wat Phra Phutthabat Buabok version of the U-sa Barot Chronicle in Ban Phue district, Udon Thani province in terms of its development before it appeared in its present form. This research also aimed at studying how this version of the chronicle differs from other versions and the reasons why people in the Phu Phrabat area believe that U-sa Barot is a true story. The study and analysis of these issues help to understand the existence of this version of the chronicle. Methods used for the study were historical evidence, folklore surrounding the story, analysis and interpretation of primary documents and secondary evidence, fieldwork, and individual interviews.

The results show that U-sa Barot is a chronicle that, like other chronicles both in Thailand and Laos, was influenced by an ancient Indian epic. The Wat Phra Phutthabat Buabok version was influenced by Lan Xang which received it from Lan Na. Importantly, what made this version different from others was that the people living around Phu Phrabat had connected the belief and the myth of U-sa Barot with the rocks in the Phu Phrabat area. These rocks had been considered as a sacred place from the pre-historical period to the time of the Lan Xang Kingdom. Because of their unique characteristics, the names of the rocks in Phu Phrabat were the mechanism which helped maintain the existence of the U-sa Barot Chronicle among people living around Phu Phrabat.

Keywords: development, myth, U-sa Barot, Phakued-Phaphan

บทนำ

ครั้งแรกที่ผู้เขียนได้รับรู้เกี่ยวกับตำนานอุษาบารสคือเมื่อผู้เขียนได้ร่วมเดินทางไปกับคณะนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี เพื่อศึกษาและเที่ยวชมอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท ในต้นปีการศึกษา 2551 ในระหว่างการ

ที่ยาวชม นอกจากผู้เขียนจะตื่นตาตื่นใจกับความโดดเด่นของสถานที่ต่าง ๆ ในอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาทแล้ว ผู้เขียนยังสนใจอย่างยิ่งต่อข้อมูลที่เกี่ยวข้องที่ได้บรรยายเกี่ยวกับความเป็นมาของสถานที่เหล่านั้นที่สัมพันธ์กับตำนานอุษาบารส ซึ่งความสนใจที่เกิดขึ้นได้นำไปสู่การตั้งคำถามของผู้เขียนว่า ตำนานอุษาบารสมีความเป็นมาอย่างไร เหตุใดจึงเข้าไปสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับสถานที่ต่าง ๆ ในอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท และจากการสำรวจเอกสารในเมืองต้นผู้เขียนพบว่า มีเอกสารชิ้นหนึ่งที่จะมีส่วนต่อการตอบคำถามในช่วงต้น นั่นคือเอกสารชื่อ “พะกิด พะพาน” ซึ่งปริวรรตจากใบลานในชื่อเดียวกัน โดยต้นฉบับถูกพบและเก็บรักษาไว้ที่วัดพระพุทธรบาทบัวบก อันเป็นวัดที่ตั้งอยู่ในบริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท

เอกสารชื่อ “พะกิด พะพาน” เป็นเอกสารอัดสำเนาเย็บเล่ม ที่ฤติเมธ นพรีดิสนิท ในฐานะผู้อำนวยการสำนักศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏอุดรธานี (ในขณะนั้น) มอบหมายให้ Polsen (n.d.) เป็นผู้ปริวรรตจากต้นฉบับใบลานที่จารด้วยตัวอักษรธรรมให้เป็นภาษาไทย แม้ “พะกิด พะพาน” เป็นหลักฐานชั้นต้นที่ไม่ใช่ภาษาดั้งเดิม แต่ก็ทรงคุณค่าต่อการศึกษา เพื่อให้เข้าใจลักษณะการกระจายตัวของตำนานอุษาบารสในพื้นที่แถบภูพระบาท ดังนั้น ประเด็นสำคัญในการศึกษาเกี่ยวกับ “ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก”³ ของผู้เขียน จึงเน้นไปที่การศึกษาและวิเคราะห์ผ่าน “ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก” ที่ปริวรรตโดย Polsen (n.d.) เป็นสำคัญว่า พัฒนาการของตัวบทเป็นมาอย่างไรก่อนปรากฏในลักษณะที่เข้าใจกันในปัจจุบัน รวมทั้งตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากอุษาบารสฉบับอื่น ๆ อย่างไร โดยการศึกษาในครั้งนี้ไม่ได้มุ่งศึกษาเกี่ยวกับลักษณะการแต่งคุณค่าทางวรรณคดี หรือกลวิธีการนำเสนอ

³ “พะกิดพะพาน” และ “อุษาบารส” ล้วนหมายถึงเรื่องเดียวกัน เพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการศึกษาและมีความเข้าใจที่ตรงกัน ในการนำเสนอผู้เขียนจึงเรียกว่า “ตำนานอุษาบารส” เป็นหลัก ส่วนการเรียกว่า “ตำนานพะกิดพะพาน” ผู้เขียนจะใช้ในโอกาสที่จำเป็นต่อการนำเสนอในบางแห่ง

จากมหากาพย์อินเดียโบราณสู่ตำนานท้องถิ่น

เป็นที่ชัดเจนว่ารากฐานทางอารยธรรมของไทย รวมทั้งในพม่า ลาว และ กัมพูชา มาจากอินเดียโบราณ อารยธรรมอินเดียโบราณแผ่ขยายเข้ามามีอิทธิพล ต่อดินแดนแถบข้างต้นอย่างลึกซึ้งทั้งในด้านศาสนา ศิลปะ สถาปัตยกรรม ลัทธิการ ปกครอง ภาษา และวรรณคดี ซึ่งการเข้ามาของอารยธรรมอินเดียโบราณเข้ามา ในหลายระลอกด้วยกัน โดยเชื่อกันว่าส่วนใหญ่อิทธิพลเหล่านั้นจะผ่านการค้าขาย เป็นสำคัญ ซึ่งการติดต่อค้าขายระหว่างชาวอินเดียโบราณกับคนพื้นเมืองในภูมิภาค เอเชียตะวันออกเฉียงใต้อาจเกิดขึ้นเรื่อยมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ (Hall, 1979: 15) คนพื้นเมืองแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่ได้เพียงแต่รับเอาอารยธรรมจาก อินเดียทั้งแบบพุทธและพราหมณ์เพียงอย่างเดียว แต่พวกเขาได้ผสมผสานและ ปรับเปลี่ยนความเชื่อที่เข้ามาใหม่ให้เข้ากับความเชื่อที่มีอยู่เดิมของตนได้อย่าง เหมาะสม

นอกจากปรากฏหลักฐานในด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมอินเดียโบราณแล้ว ร่องรอยอิทธิพล ด้านวรรณกรรมและภาษาก็พบเห็นได้อย่างเด่นชัด เช่น วรรณกรรมเรื่องมหากาพย์ ตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพะเรื่องรามเกียรติ์ที่มีปรากฏทั้งฉบับอินโดนีเซีย มาเลเซีย กัมพูชา ไทย และลาว แน่นนอนว่าเมื่อกล่าวถึงเรื่องอุษาบารสที่นิยมกันอย่างแพร่หลายในดินแดน แถบไทยและลาวในอดีตที่ผ่านมาจัดเป็นหนึ่งในวรรณกรรมที่ได้รับอิทธิพลมาจาก อินเดียโบราณด้วยเช่นกัน

เรื่องอุษาบารสมิปรากฏในคัมภีร์สันสกฤตของอินเดียโบราณอยู่หลายเล่ม โดยเล่มที่สำคัญคือ คัมภีร์ปุราณะ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาสำคัญเกี่ยวกับตำนาน การสร้างโลกมนุษย์ มีจำนวน 18 เล่ม โดยเล่มที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องราวของ อุษาบารส เช่น วิชาปุราณะ ปัทมปุราณะ ศิวปุราณะ ภาคตปุราณะ อัคนิปุราณะ พรหมไวยวรรตปุราณะ และครุฑปุราณะ เรื่องอุษาบารสที่ปรากฏในคัมภีร์อินเดีย โบราณดังกล่าวมา มีการแต่งขึ้นในหลายสำนวนและแต่งขึ้นในหลายยุคหลายสมัย รวมทั้งมีชื่อเรียกต่างกันไป เช่น พาณาสูร พาณยุทร อุษา-อนิรุทร อุษานิรุทร อุษาทรณ โอษาทรณ อุษากลายณ อุษาราโคทย อุษา-ภิลาส และอุษา-ปริณย โดยเรื่อง

อุษาบารสเป็นเรื่องที่ถูกแต่งขึ้นเพื่อยกย่องพระพุทธรูปภาพของพระนารายณ์หรือผู้เป็นอวตารของพระองค์ ในฐานะที่พระองค์เป็นเทพเจ้าหนึ่งในสามของ “ตรีมูรติ” ในศาสนาพราหมณ์ (Ruengruglikhit, 1992: 12-13)

หนึ่ง ยังไม่มีข้อสรุปที่แน่ชัดว่า วรรณกรรมเรื่องอุษาบารสของอินเดียโบราณเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนแถบอาณาจักรอยุธยา ล้านนา ล้านช้าง และรัตนโกสินทร์ ในช่วงเวลาใดและอย่างไร อย่างไรก็ตาม มีผู้เสนอเกี่ยวกับประเด็นนี้อยู่บ้าง โดย Ruengruglikhit (1992) เสนอว่า เรื่องอุษาบารสสำนวนต่างๆ จากอินเดียอาจเข้าสู่ดินแดนแถบนี้ผ่านอาณาจักรพระนครหรือเขมรโบราณอีกที เพราะชัดเจนว่าอาณาจักรโบราณแห่งนี้เป็นอาณาจักรเก่าแก่ที่ได้รับอารยธรรมพราหมณ์-ฮินดูอย่างลึกซึ้งทั้งในทางศาสนา การปกครอง ภาษา ศิลปะ สถาปัตยกรรม รวมถึงวรรณคดี (Ruengruglikhit, 1992: 69)

Ruengruglikhit (1992) ได้อภิปรายเกี่ยวกับการกระจายตัวของเรื่องอุษาบารสในอาณาจักรแถบสยามและอาณาจักรใกล้เคียงไว้ว่า ที่ปราสาทนครวัดของเขมรโบราณมีภาพสลักหินบรอนซ์เบียง โดยหนึ่งในนั้นมีภาพพระอิศวรขอชีวิตพาดนาสุรจากพระกฤษณะ (ซึ่งเป็นหนึ่งในโครงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องอุษาบารส โดยเน้นความสำคัญของพระกฤษณะที่เป็นอวตารหนึ่งของพระนารายณ์) เหตุนี้ในพุทธศตวรรษที่ 17 เขมรโบราณต้องรู้จักเรื่องอุษาบารสเป็นอย่างดีและเป็นที่แพร่หลาย และต่อมาเรื่องอุษาบารสของเขมรโบราณอาจแพร่เข้าสู่บริเวณภาคอีสานและภาคกลางของสยามในช่วงใดช่วงหนึ่ง โดยผ่านการเมืองการปกครองและวรรณคดี (Ruengruglikhit, 1992: 69-74) อย่างไรก็ตาม Ruengruglikhit (1992) เน้นว่า เรื่องอุษาบารสฉบับต่างๆ ที่ปรากฏในไทยได้เนื้อหาจากหลายๆ สำนวนมาประสมกัน โดยไม่ได้ยึดถือเอาสำนวนใดสำนวนหนึ่งเป็นการเฉพาะ ขณะเดียวกันก็มีการนำเนื้อหาจากรวรรณคดีไทยเรื่องอื่นๆ เข้าไปปะปนด้วย

เมื่อวรรณคดีเรื่องอุษาบารสของอินเดียโบราณเข้ามามีอิทธิพลต่องานวรรณคดีในดินแดนแถบสยามและดินแดนใกล้เคียงอย่างอาณาจักรอยุธยา ล้านนา ล้านช้าง และรัตนโกสินทร์ วรรณคดีเรื่องนี้ก็เป็นที่ยอมรับแพร่หลายในการประพันธ์และเล่าสืบต่อกัน โดยในแต่ละอาณาจักรข้างต้นเหล่านั้นก็จะมีรูปแบบการประพันธ์และการเรียกชื่อเรื่องที่แตกต่างกันออกไป เช่น ในแถบอาณาจักรอยุธยาและรัตนโกสินทร์

เรียกว่า “อนิรุทธ์” หรือ “อุณรุท” ในเรื่อง “อนิรุทธ์คำฉันท์” ในแถบล้านนาเรียก “อุสสาบารส” ในเรื่อง “โคลงตันอุสสาบารส” และในแถบล้านช้าง (อันรวมถึงดินแดนแถบอีสานในประเทศไทย) เรียกว่า “อุษาบารส” บ้าง “อุสาบารส” บ้าง และ “พะกิด พะพาน” บ้าง ในเรื่อง “พะกิด พะพาน” ประเด็นสำคัญคือ เรื่องอุษาบารสมีการกระจายตัวในดินแดนต่างๆ เหล่านั้น ในรูปแบบและลักษณะที่ต่างกันออกไปด้วย รวมทั้งไม่มีข้อสรุปที่แน่ชัดว่า ในบรรดาอาณาจักรเหล่านั้นโดยเฉพาะอยุธยา ล้านนา และล้านช้าง อาณาจักรใดที่มีการกระจายตัวของเรื่องอุษาบารสเก่าแก่มากที่สุด

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาและค้นคว้าเอกสารทำให้ผู้เขียนเห็นว่า หากข้อเสนองานของ Wannasai (1976) เป็นจริง โดยเขาเสนอว่าเรื่องอุษาบารสเป็นที่นิยมกันมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากือนา (เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ระหว่าง พุทธศักราช 1910-1931) คือประมาณพุทธศักราช 1900 เป็นต้นมา นั้นย่อมมีความเป็นไปได้ที่อาณาจักรล้านนาจะมีการกระจายตัวของเรื่องอุษาบารสเก่าแก่มากที่สุดแล้วค่อยกระจายตัวไปสู่อยุธยาและล้านช้าง เหตุผลสนับสนุนคือ วรรณคดีเรื่อง “อนิรุทธ์คำฉันท์” ซึ่งเป็นวรรณคดีแบบลายลักษณ์อักษรที่เก่าแก่ที่สุดของอาณาจักรอยุธยา และจัดเป็นวรรณคดีต้นแบบสำหรับการประพันธ์เกี่ยวกับเรื่องอนิรุทธ์ในรูปแบบอื่นๆ ในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์นั้น (Ruengruglikhit, 1992: 847) เชื่อกันว่ามีการประพันธ์ขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชคือ ระหว่างปี พุทธศักราช 1991-2031 นั้นเท่ากับว่าเรื่องอนิรุทธ์คำฉันท์ ย่อมมีความเก่าแก่น้อยกว่าเรื่อง “อุสสาบารส” ของล้านนา ส่วนล้านช้างและดินแดนแถบอีสานนั้นค่อนข้างชัดเจนว่า ด้วยความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับล้านนาทั้งในด้านการเมืองและวัฒนธรรมย่อมได้รับอิทธิพลเรื่องอุษาบารสมาจากล้านนาอีกด้วย

ขณะเดียวกัน Dokbuakaew (2000) ซึ่งเป็นผู้ศึกษาเกี่ยวกับโคลงตันอุษาบารสฉบับล้านนา เห็นด้วยกับข้อเสนองานของ Wannasai (1976) ว่า อุษาบารสน่าจะมีมาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากือนา และลักษณะการประพันธ์น่าจะอยู่ในรูปของชาดกก่อน ต่อมาค่อยมีการประพันธ์เป็นโคลงสี่สุภาพ และมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า อุษาบารสเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายในล้านนาในหลากหลายรูปแบบ เช่น มีโคลงอยู่ 2 บทในนิราศหริภุญชัยที่มีเนื้อหากล่าวถึง เรื่องราวของอุษาบารส โดยเขาเสนอว่า โคลงนิราศหริภุญชัยน่าจะเป็นฉบับที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่ปรากฏในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม แม้โคลงฉบับนี้น่าจะมีความเก่าแก่ที่สุด แต่น่าจะมีความเก่าแก่น้อยกว่าเรื่องอุษาบารส ซึ่งนอกจากพบเนื้อหาของอุษาบารสในโคลงนิราศหรือภู่ชัยแล้วยังปรากฏเนื้อหาของอุษาบารสในงานชิ้นอื่นและในโคลงเรื่องอื่นๆ อีกด้วย เช่น ในหนังสือโลกนัยคำสอน โคลงนิราศตอยเก็ง โคลงสุรวงศ์ และโคลงหงส์ผาคำ (Dokbuakaew, 2000: 71-73)

เรื่องราวของอุษาบารสที่ปรากฏให้เห็นในโคลงต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า เรื่องอุษาบารสเป็นวรรณกรรมที่เล่าขานสืบต่อกันมาเป็นเวลาหลายร้อยปีแล้วในภาคเหนือ และนิทานเรื่องนี้ก็เป็นเรื่องที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อท้องถิ่นและพื้นที่ที่อยู่ใกล้เคียงกับล้านนา โดยเฉพาะล้านช้างซึ่งเป็นอาณาจักรที่มีความใกล้ชิดกับล้านนา และมีความสัมพันธ์ด้านวัฒนธรรมระหว่างกันมาอย่างยาวนาน

1. บริบททางวัฒนธรรมวรรณกรรมท้องถิ่นล้านนา ล้านช้างกับการสร้างสรรค์ตัวบท

หลังพญามังราย (พุทธศักราช 1802-1860) สร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นในพุทธศักราช 1839 ราชวงศ์มังรายของเมืองเชียงใหม่ได้มีสายสัมพันธ์ที่ดีกับอาณาจักรที่อยู่รอบมาโดยเกือบตลอด ไม่ว่าจะเป็นอาณาจักรสุโขทัย พะเยา พุกาม และล้านช้าง ด้วยสายสัมพันธ์ที่ดีทำให้มีการแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรม วรรณกรรม และภาษาระหว่างกันอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการเรียนรู้อักษรมอญโบราณ ซึ่งถือเป็นรูปแบบอักษรที่มีอิทธิพลแก่อักษรธรรมล้านนาหรือตัวเมืองของล้านนาเป็นอย่างยิ่ง ก่อนที่รูปแบบอักษรตัวเมืองของล้านนาจะมีอิทธิพลต่อรูปแบบอักษรของล้านช้างในเวลาต่อมา

อักษรธรรมล้านนา (ตัวเมือง) คือ อักษรประเภทหลักที่ใช้ในการบันทึกเรื่องราวหรือคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาลงในใบลาน จึงเป็นธรรมดาที่การยืมหรือคัดลอกเรื่องราวจากใบลานระหว่างกันไปมาจะกลายเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยกระจายเรื่องราวจากใบลานให้แพร่หลายไปในดินแดนหรืออาณาจักรที่มีสายสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมร่วมกับล้านนาตามไปด้วย เช่น ความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านช้างที่มีการซึมซับ ถ่ายทอด และแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับอาณาจักรล้านนามาในหลายยุคหลายสมัยก็ทำให้วรรณกรรมหลายๆ เรื่องของล้านช้าง

มีเนื้อหาที่คล้ายคลึงกับวรรณกรรมของล้านนา เช่น ท้าวกำก่าดำ ลิ่นทอง จำปาสี่ต้น สุวรรณหอยสังข์ และอุษาบารส (Bangsud, 1988: 19)

ความใกล้ชิดในทางการเมืองและวัฒนธรรมระหว่างอาณาจักรล้านนาและล้านช้างเกิดขึ้นในหลายยุคสมัยด้วยกัน เช่น ในยุคที่พระเจ้าโพธิสารทรงปกครองอาณาจักรล้านช้างระหว่างพุทธศักราช 2063-2090 พระองค์ทรงส่งราชทูตไปขอพระไตรปิฎกจากอาณาจักรล้านนาในพุทธศักราช 2066 (Bangsud, 1988: 17) ซึ่งในขณะนั้นอาณาจักรล้านนามีความรุ่งเรืองด้านศาสนาพุทธแบบลังกาวงศ์เป็นอย่างดี และยังผลให้ปราชญ์ของล้านช้างได้ศึกษาดำรงและคัมภีร์ทางพุทธศาสนาของล้านนาเป็นส่วนใหญ่

ต่อมาในรัชสมัยพระไชยเชษฐาธิราช ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าโพธิสารกับพระนางยอดคำทิพย์ (ซึ่งเป็นพระราชธิดาของพระเมืองเกษเกล้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ ระหว่างพุทธศักราช 2068-2081) เมืองเชียงใหม่ได้ว่างเว้นจากการมีกษัตริย์ปกครอง เหตุนี้เหล่าเสนาบดีของเมืองเชียงใหม่จึงกราบทูลเชิญพระไชยเชษฐาธิราช ผู้ซึ่งมีเชื้อพระวงศ์ของล้านนาและล้านช้าง เพื่อครองเมืองเชียงใหม่ระหว่างพุทธศักราช 2091-2093 (Prangwattanakul, 1993: 94) และเมื่อพระเจ้าโพธิสารเสด็จสวรรคต พระไชยเชษฐาธิราชต้องเสด็จกลับไปครองอาณาจักรล้านช้างนั้น พระองค์ได้โปรดให้รวบรวมสรรพตำราและเหล่านักปราชญ์ของอาณาจักรล้านนาไปพร้อมกับคณะของพระองค์ด้วย (Bangsud, 1988: 18) ยังผลให้อาณาจักรล้านช้างได้รับอิทธิพลจากล้านนาในด้านต่างๆ มากยิ่งขึ้น

เมื่ออาณาจักรล้านช้างมีความเจริญรุ่งเรืองทั้งในทางการเมืองและวัฒนธรรม ต่อมาอิทธิพลของอาณาจักรแห่งนี้ก็ได้แพร่ขยายเข้าสู่พื้นที่ตลอดแถบสองฝั่งแม่น้ำโขงในพุทธศตวรรษที่ 21 โดยเฉพาะในพื้นที่แถบอีสานเหนือ ซึ่งจะสัมพันธ์โดยตรงกับการเข้ามาของวรรณกรรมเรื่องอุษาบารสในพื้นที่แถบภูพระบาท ในอำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี อารยธรรมล้านช้างมีอิทธิพลต่อพื้นที่ข้างต้นอย่างลึกซึ้งทั้งในด้านศาสนา วัฒนธรรม ประเพณี ศิลปะ สถาปัตยกรรม และวรรณคดี ฯลฯ ผู้ปกครองแทบทุกพระองค์ของอาณาจักรล้านช้าง (โดยเฉพาะในยุคพระเจ้าโพธิสารและพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช) ล้วนส่งเสริมพระพุทธศาสนาและศิลปวัฒนธรรมแบบล้านช้างให้เข้าไปมีบทบาทต่อวิถีชีวิต ความคิด และความเชื่อของผู้คนแถบนี้

อาทิ การบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนสถาน การสร้างวัด การสร้างพระพุทธรูป และการสนับสนุนให้มีการแต่งวรรณกรรมพื้นบ้าน เช่น สังคิลป์ชัย ท้าวกำกาคำ โคลงปฐมนิพนธ์ หลานสอนปู่ และตำนานอุรังคธาตุ ซึ่งเป็นที่ชัดเจนว่านิทานพื้นบ้านเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางในหมู่ชาวลาวและชาวไทยในแถบอีสาน (Kachamitra, 2000: 49)

ดังนั้น พื้นที่แถบอีสานจึงได้รับอิทธิพลวรรณกรรมเรื่องอุษาบารสจากอาณาจักรล้านช้างในช่วงเวลาเดียวกันกับที่นิทานพื้นบ้านเรื่องอื่นๆ ได้เข้ามาแพร่หลายในพื้นที่แถบนี้ จนเรื่องอุษาบารสกลายเป็นเรื่องราวที่พระสงฆ์และปราชญ์ผู้เคยผ่านการบวชเรียนนิยมคัดลอก หยิบยืม ถ่ายทอดระหว่างกันไปมา โดยอุษาบารสมีการกระจายตัวปรากฏในจังหวัดต่างๆ ของภาคอีสานมากถึง 8 จังหวัด คือ อุดรธานี เลย กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ยโสธร ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี และบุรีรัมย์ รวมทั้งหมดมีปรากฏมากถึง 32 สำนวน แบ่งเป็นฉบับโบราณ 28 สำนวน (รวมฉบับที่ปรากฏในประเทศลาว 1 สำนวน) ฉบับที่ปริวรรตแล้ว 4 สำนวน (รวมสำนวนที่ดุษฎี ไชยสินธุ์ ปริวรรตเรื่องจำบัง) ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเนื้อเรื่องเดียวกับอุษาบารส (Bangsud, 1988: 59-62)

2. ภูพระบาท: บริบททางภูมิศาสตร์กับการรองรับตัวบทอุษาบารส

ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรูปบาทบัวบกมีส่วนสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับภูพระบาทอย่างใกล้ชิด เพราะเพิงหินที่มีรูปร่างแปลกตาทั้งหลายบนภูเขาแห่งนี้ ส่วนใหญ่มีชื่อเรียกที่มาจากเรื่องราวในตำนานอุษาบารส เช่น คอกม้าบารส หอนางอุษา บ่อน้ำนางอุษา และถ้ำฤๅษี ฯลฯ ซึ่งการทำความเข้าใจบริบทด้านภูมิศาสตร์ของภูพระบาทจะช่วยให้เข้าใจตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรูปบาทบัวบกได้ดียิ่งขึ้น

“ภูพระบาท” เป็นชื่อหนึ่งในบรรดาภูเขาใหญ่น้อยของเทือกเขาภูพานที่ทอดตัวยาวในเขตอีสานเหนือ แต่ลักษณะที่ทำให้ภูพระบาทมีความโดดเด่นแตกต่างจากภูเขาอื่นๆ ที่อยู่บริเวณเดียวกันคือ การที่ภูพระบาทเป็นภูเขาหินทรายที่มีเพิงหินใหญ่น้อย ซึ่งมีรูปร่างคล้ายดอกเห็ดปรากฏอยู่มากมาย เพิงหินเหล่านี้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเมื่อประมาณ 180 ล้านปีที่ผ่านมา (Kingmanee, 1999: 56-57) จากหลักฐานภาพเขียนสีรูปแบบต่างๆ ที่ปรากฏในเพิงหินหลายแห่งบนภูพระบาท

ทำให้สันนิษฐานกันว่า ภูพระบาทน่าจะเคยเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นยุคที่มนุษย์ยังไม่รู้จักการใช้อักษร กลุ่มคนเหล่านั้นมีความสามารถในการใช้สีจากธรรมชาติที่ได้จากรากไม้ เปลือกไม้ ใบไม้ และยางไม้ เพื่อแต่งแต้มรูปวาดบนผนังเพิงหินตามจินตนาการของตน โดยรูปวาดที่ปรากฏให้เห็นมีทั้งรูปวัว รูปคน รูปปลา รูปฝ่ามือ และมีอีกหลายรูปวาดที่ไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าเป็นรูปอะไร รูปวาดเหล่านี้ส่วนใหญ่ถูกพบในเพิงหินบริเวณภูพระบาท ซึ่งยังมีอีกหลายแห่งที่มีการค้นพบเพิ่มเติมแต่ไม่เป็นที่เปิดเผย (Tuikulna, 2009)

เมื่อถึงยุคประวัติศาสตร์ แผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียอยู่แล้วก็ได้ปรับอารยธรรมที่รับมาผสมผสานเข้ากับความคิดดั้งเดิมของตนจนเกิดลักษณะวัฒนธรรมที่เรียกว่า “วัฒนธรรมทวารวดี” ขึ้น (Dhavaravadi Civilization) และเป็นวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลในแถบอีสานช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14-16 จากหลักฐานที่พบบนภูพระบาท ทำให้สันนิษฐานได้ว่าบริเวณรอบๆ ภูเขาแห่งนี้ก็ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดีด้วยเช่นกัน โดยหลักฐานที่โดดเด่นคือการปักเสาเสมาหินรอบๆ เพิงหิน เพื่อเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางความเชื่อ และเป็นสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่

ต่อมาวัฒนธรรมแบบขอมโบราณได้เข้ามามีอิทธิพลเหนือพื้นที่แถบอีสานในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 ก็ปรากฏร่องรอยหลักฐานในด้านโบราณวัตถุและโบราณสถานที่สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลความคิดความเชื่อแบบขอมโบราณในพื้นที่อีสานเหนือทั้งในจังหวัดนครพนม หนองคาย กาฬสินธุ์ และสกลนครแล้วยังสามารถพบได้ที่ภูพระบาท ของจังหวัดอุดรธานีด้วย ซึ่งการปรากฏอิทธิพลของวัฒนธรรมขอมโบราณบนภูพระบาทนั้นค่อนข้างมีหลักฐานที่เด่นชัด เพราะทักษะและความสามารถในการแกะสลักหินถือว่าเป็นเทคนิคของขอมโบราณโดยตรงไม่ว่าจะเป็นการแกะสลักเพิงหินหลายๆ แห่ง เพื่อดัดแปลงเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและความเชื่อ รวมไปถึงการแกะสลักหินดัดแปลงพระพุทธรูปศิลปะยุคทวารวดีให้เป็นเทวรูปตามความเชื่อของพราหมณ์-ฮินดู

สำหรับพื้นที่แถบอีสานเหนือคือ นครพนม หนองคาย อุดรธานี สกลนคร และพื้นที่ใกล้เคียงเป็นพื้นที่ๆ มีผู้คนหลากหลายกลุ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานสร้างบ้านสร้างเมือง และมีความสัมพันธ์ต่อกันในทางวัฒนธรรมแบบหลวมๆ โดยเฉพาะการอพยพ

โยกย้ายของชาวลาวล้านช้างเข้าสู่พื้นที่แถบอีสานเหนือเกิดขึ้นเรื่อยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ส่วนใหญ่พวกเขาจะเข้าไปอาศัยในพื้นที่รกร้างซึ่งเคยเป็นชุมชนโบราณมาก่อน ซึ่งแถบภูพระบาทก็เป็นหนึ่งในพื้นที่ดังกล่าว (Wallipodom, 2003: 234) ต่อมาพวกเขาก็ได้ดัดแปลงศาสนสถานหรือสัญลักษณ์ที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่มีอยู่ก่อนให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำหรับกลุ่มของตนต่อมา เช่น ศิลปะแบบล้านช้างที่ปรากฏในเพิงหินต่างๆ บนภูพระบาทไม่ว่าจะเป็นที่ถ้ำพระ ถ้ำพระเสี่ยง เจดีย์ร้าง อุโมงค์ หรืออุบมุง พระอุโบสถ (สิม) และพระพุทธรูปที่วัดพระพุทธรูปบาทบัวบก (Kingmanee, 1999: 61)

อิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างที่มีต่อพื้นที่แถบภูพระบาทและใกล้เคียงดังกล่าวข้างต้น ไม่ได้มีเพียงด้านศิลปะ สถาปัตยกรรม ศาสนา และความเชื่อเท่านั้น แต่ยังรวมถึงด้านวรรณกรรมด้วย โดยเฉพาะเรื่องอุษาบารสซึ่งเข้ามามีอิทธิพลต่อพื้นที่แถบภูพระบาทอย่างลึกซึ้งและนานมากพอที่จะทำให้ผู้คนแถบนี้เชื่อว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริง ดั่งมีสถานที่ต่างๆ บนภูพระบาท ซึ่งมีชื่อเรียกที่สอดคล้องกับเรื่องอุษาบารสปรากฏให้เห็น และเป็นความน่าสนใจที่จะทำความเข้าใจต่อไปว่าพัฒนาการเช่นว่านี้เป็นมาอย่างไร จึงทำให้วรรณกรรมเรื่องนี้กลายเป็นตำนานที่ชาวบ้านบางส่วนเห็นว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงในชุมชนของตน

3. ความสัมพันธ์ระหว่างตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรูปบาทบัวบก กับตำนานอุษาบารสฉบับอื่น ๆ

“ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรูปบาทบัวบก” ที่ผู้เขียนศึกษานั้นถูกจารด้วยตัวอักษรธรรม เพราะถือเป็นหนึ่งในเรื่องราวและตำนานอันศักดิ์สิทธิ์ ขณะเดียวกัน ดังเป็นที่ทราบว่าการวรรณกรรมพื้นบ้าน ตำราสมุนไพรร และตำนานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางโลกของชาวบ้านนั้น ส่วนใหญ่จะมีการบันทึกในใบลานด้วยตัวอักษรไทยน้อย ทั้งนี้ ในต้นฉบับใบลานมีชื่อเรียกตำนานอุษาบารสว่า “พะกิดพะพาน” เหตุที่เรียกว่า “พะกิด พะพาน” เพราะเป็นการให้ความสำคัญกับชื่อตัวละครในเรื่อง ซึ่งได้เน้นไปที่การแสดงพระฤทธาณาภาพของพระนารายณ์หรือผู้เป็นอวตารของพระองค์ ซึ่งก็คือพระกฤษณะที่สู้รบกับพาดนาสูรหรือพะพานจนได้รับชัยชนะในท้ายที่สุด โดยคำที่หมายถึงพระนารายณ์ (พระกฤษณะ) คือคำว่า “พะกิด” ซึ่งในเนื้อเรื่องจะเรียกว่า “พะกิดทะกรมือสี” บ้าง “พะกิดทะกรนารายณ์”

บ้าง และเหตุที่ใช้คำว่าพะกิด เพราะในอดีตเวลาจดบันทึกเรื่องราวต่างๆ ผู้คนในอาณาจักรล้านช้าง (อันรวมถึงแถบอีสาน) มักจะจดบันทึกตามเสียงพูด ดังนั้นเมื่อภาษาที่พวกเขาใช้ไม่มีเสียงกล้ำและไม่มีเสียงสระอิ เวลาออกเสียงจึงเป็นเสียงสระอีแทน เช่น คิด = คืด กฤษณะ = กิดสะนะ (Bangsud, 1988: 63)

ประเด็นที่น่าสนใจคือ เมื่อเรื่องอุษาบารสจัดเป็นหนึ่งในนิทานพื้นบ้านที่ชาวอุดรธานีรู้จักกันดีในปัจจุบัน แต่เหตุใดเมื่อค้นคว้าพบใบลานในแถบอุดรธานี และพื้นที่ใกล้เคียงจึงแทบไม่พบต้นฉบับใบลานเรื่องอุษาบารสที่จารด้วยตัวอักษรไทยน้อยโดยตรงเหมือนนิทานพื้นบ้านเรื่องอื่นๆ ของอีสาน ไม่ว่าจะเป็นสังคัลป์ชัยจำปาสัตถ์ ท้าวกำกาคำ (Pitchuanchom, 2010) อย่างไรก็ตาม มีต้นฉบับใบลานฉบับหนึ่งที่มีโครงเรื่องเหมือนกับเรื่องอุษาบารส แต่มีชื่อเรียกว่า “จำบัง” จารด้วยตัวอักษรไทยน้อย พบต้นฉบับที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย โดยผู้ปริวรรตคือคุณพลไชยสินธุ์ แห่งวิทยาลัยครูเลย คุณพลมีความเห็นว่า คงเป็นเรื่องเดียวกับอุษาบารส จึงเรียกชื่อใหม่ว่า “อุษาบารส” (Bangsud, 1988: 62) ขณะเดียวกัน ในการศึกษาของ Ruengruglikhit (1992) พบต้นฉบับที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องอุษาบารสฉบับหนึ่งซึ่งมีเนื้อหาลำดับที่อยู่ในประวัติวัดพระพุทธรบาทบัวบก ต้นฉบับจารด้วยตัวอักษรธรรมผสมกับตัวอักษรไทยน้อย (Ruengruglikhit, 1992: 379)

ผู้เขียนประเมินว่า ต้นฉบับเรื่อง “จำบัง” ที่เป็นเนื้อหาของเรื่องอุษาบารส และต้นฉบับอุษาบารสที่จารด้วยตัวอักษรธรรมผสมกับตัวอักษรไทยน้อยในข้างต้นนั้น จัดเป็นหนึ่งในความพยายามของกวีท้องถิ่นในแถบอีสานที่พยายามจะปรับและเปลี่ยนเรื่องอุษาบารส (ซึ่งจารด้วยตัวอักษรธรรม) ไปสู่ความเป็นฉบับสำหรับชาวบ้านธรรมดาที่แต่ละต้องได้ จากเดิมที่เรื่องนี้เป็นหนึ่งในเรื่องราวศักดิ์สิทธิ์หรือตำนานที่พระสงฆ์และปราชญ์ผู้เคยผ่านการบวชเรียนใช้อ่านเขียน โดยกระบวนการเปลี่ยนชื่อเรียกว่า “จำบัง” หรือแม้แต่ความพยายามจารด้วยตัวอักษรไทยน้อยในฉบับหลังคงเกิดขึ้นโดยกวีท้องถิ่นที่เคยบวชเรียนหรือไม่ก็ผู้อ่านเขียนตัวอักษรธรรมได้ เหตุนี้ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า เรื่องอุษาบารสทั้งสองฉบับข้างต้นคงเกิดขึ้นภายหลังการเข้ามาแพร่หลายในแถบอีสานของเรื่องอุษาบารสในรูปที่เป็นต้นฉบับใบลานซึ่งจารด้วยตัวอักษรธรรมนานพอสมควร

จากการศึกษาโครงเรื่อง เนื้อหา และภาษา ทำให้พบว่าตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบกได้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า คือเรื่องราวที่ได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรล้านช้าง โดยความนิยมในวรรณกรรมเรื่องนี้ไม่ได้ปรากฏเฉพาะในภาคอีสานอย่างพื้นที่แถบภูพระบาทและพื้นที่ใกล้เคียงเท่านั้น แต่ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวซึ่งเป็นศูนย์กลางอาณาจักรล้านช้างในอดีตก็มีหลักฐานหลงเหลือให้ประจักษ์ว่า ในอดีตพวกเขาก็นิยมเรื่องอุษาบารสเช่นกัน นั่นคือมีการค้นพบต้นฉบับโบราณเรื่อง “พะกิด พะพาน” ที่วัดพระบาทโพนสัน เมืองปากซัน แขวงนครหลวงเวียงจันทน์ ซึ่งจากการเทียบเคียงกับฉบับของวัดพระพุทธรบาทบัวบกทำให้พบว่า ทั้งสองฉบับมีรูปแบบโครงเรื่อง เนื้อหา และภาษาที่แทบจะเหมือนกันทุกประการ และเมื่อนำต้นฉบับเรื่องอุษาบารสทั้ง 2 ฉบับไปตรวจสอบและเทียบเคียงกับต้นฉบับเรื่องอุษาบารสที่ปรากฏในจังหวัดอื่นๆ ของภาคอีสานตามการศึกษาของ Ruengruglikhit (1992) ร่วมด้วย ทำให้พบว่ามีความสอดคล้องตรงกันทั้งในแง่โครงเรื่อง เนื้อหา และภาษาที่เหมือนกับฉบับอื่นๆ อีก 3 ฉบับ (Ruengruglikhit, 1992: 375) นั่นคือ

1. “ตำนานพะกิด พะพาน” ฉบับอริยานุวัตร วัดบ้านมะค่า อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม
2. “ลำพะกิด พะพาน” ฉบับวัดบ้านหนองแปน ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์
3. “พะกิด พะพาน” ฉบับวัดโคกกลาง ตำบลลุ่มพุก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม

ชาวบ้านแถบภูพระบาทบางส่วนเชื่อว่า ผู้แต่งเรื่องอุษาบารสคือ “ญาคุโพนสะเม็ก” หรือ “หลวงพ่อดีหอม” ตามคำที่ชาวบ้านเรียก (Promvichai, 2009) โดยญาคุโพนสะเม็กเป็นพระสงฆ์ที่ผู้คนแถบ 2 ฝั่งโขงในอดีตเคารพและศรัทธาในวัตรปฏิบัติมาก จนกล่าวกันว่าแม้แต่ “ซานหมาก” หรือ “ขี้หมาก” ที่จะคายทิ้งยังมีกลิ่นหอมของรสพระธรรม เหตุนี้จึงเรียก “หลวงพ่อดี(หมาก)หอม” หรือ “ญาคุขี้(หมาก)หอม” โดยเหตุผลที่เชื่อกันว่าหลวงพ่อดีหอมคือผู้แต่งเรื่องอุษาบารสนั้น เพราะมีการสันนิษฐานว่าบ้านเกิดของญาคุโพนสะเม็กคือเมืองโพพันลำ ซึ่งปัจจุบันอยู่ในบริเวณพื้นที่ใกล้เคียงกับภูพระบาท นั่นคือบริเวณบ้านหนองกาลิม ในตำบล

เมืองพาน อำเภอบ้านฝ่อ จังหวัดอุดรธานี จากความความเชื่อดังกล่าวนำไปสู่ การตีความกันต่อว่า ชื่อ “เจ้าองค์อินทียะปัญญา” ที่ปรากฏอยู่ในตอนท้ายของ ต้นฉบับโบราณเรื่องอุษาบารสนั้นคงหมายถึง “ญาคูโพนสะเม็ก” นี้เอง โดยข้อความ ในตอนท้ายของเรื่องกล่าวว่า “...เรื่องพะกิด พะพานและนางอุษาทำวบารสอันเป็น โวหารของอาจารย์เจ้าองค์อินทียะปัญญา ซึ่งได้แต่งเป็นนิทานธรรมเทศนาก็ได้ จบลงไว้แต่เท่านี้” (Polseña, n.d.: 74)

จากการที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการยากที่จะสรุปและชี้ชัดว่า จริงๆ แล้ว ญาคูโพนสะเม็กคือผู้ประพันธ์เรื่องอุษาบารส ตามความเชื่ออันเป็นข้อสันนิษฐาน ในข้างต้นนั้นหรือไม่ เพราะนอกจากคำว่า “อินทียะปัญญา” แล้ว ไม่มีข้อความใดๆ ที่จะบ่งถึงการเข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องของญาคูโพนสะเม็กโดยตรง คำว่าอินทียะ ปัญญาอาจเป็นคำเรียกพระสงฆ์รูปใดรูปหนึ่งที่ทรงภูมิพระธรรมวินัยในอดีตก็เป็นไปได้ ซึ่งความเป็นไปได้นี้อาจเป็นพระสงฆ์รูปอื่นเท่าๆ กับที่อาจเป็นญาคูโพนสะเม็ก เพราะจากประวัติของญาคูโพนสะเม็กก็มีบทบาทต่อการส่งเสริมความเจริญรุ่งเรือง ของพุทธศาสนาในดินแดนแถบ 2 ฝั่งโขงอยู่ไม่น้อยเช่นกัน

เมื่อสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มกระชับอำนาจในดินแดนแถบอีสานเข้าสู่ กรุงเทพฯ ยังผลให้คนในอีสานเริ่มเรียนและเขียนอ่านภาษาไทยกลางมากขึ้น ซึ่งมี ผลอย่างสำคัญที่ค่อยๆ ทำให้การอ่านและเขียนภาษาแบบเดิมในแถบอีสานคือ อักษรธรรมและอักษรไทยน้อยค่อยๆ ขาดช่วงไป ส่งผลให้การเล่าเรื่องอุษาบารสใน ฉบับโบราณค่อยๆ ลดการรับรู้ตามไปด้วย ขณะเป็นที่ปรากฏชัดว่า คนอีสาน ในปัจจุบันมีจำนวนน้อยมากที่จะสามารถอ่านตัวอักษรธรรมและอักษรไทยน้อยได้ เหตุนี้จึงไม่ใช่เรื่องแปลกหากคนในปัจจุบันแถบภูพระบาทจะรับรู้และเข้าใจตำนาน อุษาบารส ฉบับ मुखปาฐะมากกว่าฉบับใดๆ โดยเฉพาะมากกว่าฉบับโบราณที่มีเนื้อ เรื่องเกี่ยวกับการเหาะเหินเดินอากาศ จึงชวนดูเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ที่สงวนไว้สำหรับ ผู้มีบุญญาบารมีหรือพระสงฆ์เท่านั้น และเพราะการที่ตำนานอุษาบารสฉบับ मुखปาฐะจะเป็นฉบับที่ใกล้เคียงกับวิถีชีวิตของชาวบ้านธรรมดาๆ มากกว่าฉบับที่ ปรากฏในโบราณ ฉะนั้นจึงสามารถจัดตำนานอุษาบารสในชุมชนแถบภูพระบาทได้ เป็น 2 ฉบับ คือ

ฉบับที่ 1 เป็นฉบับสำหรับผู้อ่านและเขียนอักษรธรรมได้

“ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก” ที่ผู้เขียนศึกษานี้ ถือเป็นหนึ่งในเรื่องราวหรือตำนานที่มีการคัดลอก หยิบยืม และถ่ายทอดระหว่างกันไปตามหมู่พระสงฆ์และผู้ที่ผ่านการบวชเรียนมา เพราะถือเป็นกลุ่มหลักในสังคมที่สามารถอ่านและเขียนอักษรธรรมได้ จากการศึกษาและวิเคราะห์จึงพบว่า ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก มีเนื้อหาและโครงเรื่องที่เหมือนกับพะกิดพะพานในฉบับอื่นๆ ของภาคอีสานหลายฉบับ (โดยเฉพาะในฉบับที่ปรากฏในจังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และยโสธรที่ผู้เขียนได้กล่าวไว้ในข้างต้น) เหตุนี้จึงสามารถเข้าใจได้ว่า ในอดีตตำนานอุษาบารสเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายในพื้นที่แถบอีสาน โดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดอุดรธานี เลย กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด ยโสธร มหาสารคาม อุบลราชธานี และบุรีรัมย์

ฉบับที่ 2 ฉบับสำหรับชาวบ้าน

“ตำนานอุษาบารสฉบับมุขปาฐะ” ที่พบได้ในชุมชนแถบภูพระบาท ถือว่าเป็นฉบับที่สะท้อนความรู้ความเข้าใจของชาวบ้านต่อตำนานอุษาบารสในแบบฉบับของวิถีชีวิตคนธรรมดาได้เป็นอย่างดี เพราะพวกเขาจะมองตำนานอุษาบารสในฉบับโบราณที่พระสงฆ์ใช้อ่านเขียนนั้นเป็นเหมือนคัมภีร์ทางพุทธศาสนา จึงเป็นเรื่องที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นเรื่องที่ชาวบ้านธรรมดาอยากจะเข้าถึง โดยเฉพาะการที่เรื่องอุษาบารสในฉบับแรกนั้นมีเรื่องราวที่เกี่ยวกับเทพเทวดายู่มาก จึงทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าเป็นเรื่องที่ไกลตัว ต่อมาจึงนำไปสู่การเกิดพัฒนาการของเรื่องเล่าอุษาบารสในแบบฉบับของพวกเขาที่ผสมผสานกันอย่างลงตัวระหว่างชื่อตัวละครที่มีจริงในโบราณกับเรื่องราวที่ถูกปรับให้เข้ากับสถานที่สำคัญๆ ในชุมชนแถบภูพระบาท

จากที่ผู้เขียนกล่าวมาจะพบว่า ตำนานอุษาบารสในทั้ง 2 ฉบับข้างต้นมีความมุ่งหมายในการเกิดขึ้นและการใช้ประโยชน์ที่ต่างกัน ฉบับแรกเป็นฉบับที่ถูกจารหรือบันทึกไว้เพื่อสั่งสอนหรือให้คิดสอนใจโดยเฉพาะ การคัดลอกจึงพยายามให้เหมือนกับเค้าโครงที่คัดลอกมามากที่สุด เพราะถือเป็นเรื่องที่ศักดิ์สิทธิ์ ในขณะที่ฉบับที่สองเป็นฉบับสำหรับชาวบ้าน ซึ่งมีเนื้อหาที่ง่ายต่อการเข้าใจ มีโครงเรื่องไม่ซับซ้อน เพื่อให้ง่ายต่อการเข้าถึง และมีเป้าหมายเพื่อความบันเทิงสนุกสนานในการเล่าสู่กันฟังมากกว่าอย่างอื่น และปฏิเสธไม่ได้ว่าอุษาบารสฉบับนี้เป็นผลที่

เนื่องจากตำนานอุษาบารสในฉบับแรกโดยตรง เพราะดังที่ทราบว่าในตำนานอุษาบารสฉบับแรกนั้นเป็นที่เข้าถึงได้ยากและดูเหมือนจะไกลตัวสำหรับชาวบ้านธรรมดาทั่วไป เหตุนี้นักเล่านิทานของท้องถิ่นจึงได้ดัดแปลง เพิ่มเติม หรือเสริมแต่งเรื่องราวของอุษาบารส เพื่อให้มีอรรถรสและง่ายต่อการเข้าถึง ดังนั้น จึงมีโอกาสมากที่นิทานหรือตำนานในฉบับบอกเล่าจะมีการคลาดเคลื่อนหรือเปลี่ยนแปลงมากกว่าฉบับที่เป็นการคัดลอกด้วยมือ (Na Thalang, 2005: 122)

และหากการเล่านิทานจากรุ่นสู่รุ่นนั้นกินระยะเวลายาวนานเพียงใด ก็ยังมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเนื้อหามากขึ้นเพียงนั้น ซึ่งรวมถึงการนำเนื้อหาจากเรื่องเล่าไปผูกโยงกับสถานที่ๆ ชุมชนเชื่อร่วมกันว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ยิ่งเป็นพลังที่ช่วยให้การเล่าเรื่องราวนี้เห็นภาพและเข้าใจได้ง่ายขึ้น เพราะเป็นพลังเสริมการเล่าที่ชวนให้เห็นว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นและมีจริงในท้องถิ่นของพวกเขา

เมื่อเปรียบเทียบตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก กับตำนานอุษาบารสฉบับที่ปรากฏในพื้นที่อื่นๆ ของภาคอีสาน โดยเฉพาะหากเปรียบเทียบกับฉบับของวัดบ้านหนองแปน ในจังหวัดกาฬสินธุ์ วัดมะค่า ในจังหวัดมหาสารคาม และวัดโคกกลาง ในจังหวัดยโสธร ที่มีต้นฉบับเหมือนกัน ผู้เขียนพบว่า ส่วนใหญ่ทั้งหมดมีรูปแบบโครงเรื่อง เนื้อหา และภาษาที่สอดคล้องกันแทบจะทุกประการ จะต่างกันบ้างเล็กน้อยก็ด้านชื่อและรายละเอียดสถานที่ อย่างไรก็ตาม แม้จะมีโครงเรื่อง เนื้อหา และภาษาที่สอดคล้องกัน แต่ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบกกลับมีลักษณะเฉพาะในการกลายเป็นเรื่องเล่าสำหรับชาวบ้านธรรมดาเรื่อยมาได้จนถึงปัจจุบัน นั่นคือการเกิดขึ้นของ “อุษาบารสฉบับมุขปาฐะ” ที่ยังคงสร้างความรับรู้กันอยู่ในปัจจุบัน ขณะที่ฉบับอื่นๆ กลับไม่มีลักษณะเช่นนี้ ทั้งนี้ผู้เขียนเห็นว่า การที่พื้นที่แถบภูพระบาทมีลักษณะเฉพาะตัวด้านภูมิศาสตร์สถานที่และความเป็นมาอันเก่าแก่และยาวนานที่มีการซ้อนทับทางอารยธรรมในพื้นที่ดังกล่าวถึง 4 ยุคสมัย กล่าวคือ ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ → ยุคทวารวดี → ยุคขอม → ยุคล้านช้าง เป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดลักษณะเฉพาะตัวดังกล่าวขึ้นมา

คงเป็นที่แน่ชัดว่า “อุษาบารสฉบับมุขปาฐะ” ที่เล่าขานกันจากรุ่นสู่รุ่นในชุมชนแถบภูพระบาทนั้นมีเนื้อหาบางส่วนที่ได้รับอิทธิพลจากอุษาบารสฉบับ

สำหรับผู้อ่านและเขียนอักษรธรรมได้ เพราะการใช้ผูกโบลานเรื่องอุษาบารสอ่าน
เนื่องในวันสำคัญๆ แก่ชาวบ้าน โดยเฉพาะแก่ชาวบ้านผู้เข้าวัดจำศีลในช่วงเข้า
พรรษาสามเดือน พวกเขาเหล่านี้เองที่เป็นนักเล่านิทานให้แก่ลูกหลาน เหตุนี้เรื่อง
ราวของอุษาบารสฉบับผู้อ่านและเขียนอักษรธรรมจึงได้ถูกตัดแปลงและเสริมแต่ง
เพื่อให้เข้ากับวิถีชีวิตและภูมิศาสตร์สถานที่ๆ โดดเด่นของท้องถิ่น นั่นคือ ภูเขาพระบาท
ซึ่งดูเหมือนจะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับพวกเขามาช้านาน อย่างน้อยก็นับตั้งแต่
การอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาสู่พื้นที่แถบนี้ของผู้คนที่ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรม
ล้านช้างในพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา

4. อุษาบารสและการเป็นตำนานอธิบายความหมายของพื้นที่ ภูมิศาสตร์

ปัจจุบันผู้คนโดยทั่วไปจะรับรู้เกี่ยวกับอุษาบารสในฐานะเรื่องราวหรือ
ตำนานที่อธิบายความเป็นมาของสถานที่ต่างๆ แถบภูเขาพระบาท ในอำเภอบ้านฝ่อ
จังหวัดอุดรธานี โดยเฉพาะในงานศึกษาของ Ruengruglikhit (1992) ได้เน้นย้ำถึง
การตีความว่า ต้นฉบับเรื่องอุษาบารสที่ปรากฏในพื้นที่ต่างๆ ของภาคอีสานไม่ว่าที่
จังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม ยโสธร หรือแม้แต่ฉบับของวัดพระพุทธรูปบาทบัวบก
ในจังหวัดอุดรธานี คือเรื่องราวของการอธิบายตำนานสถานที่เกี่ยวกับ “เมืองปะโค”
(ปัจจุบันอยู่ในอำเภอบ้านฝ่อ จังหวัดหนองคาย) และการอธิบายตำนานสถานที่
เกี่ยวกับ “เมืองพาน” (ปัจจุบันคือบริเวณพื้นที่แถบภูเขาพระบาท ในตำบลเมืองพาน
อำเภอบ้านฝ่อ จังหวัดอุดรธานี) (Ruengruglikhit, 1992: 348)

การตีความของ Ruengruglikhit (1992) ให้ความสำคัญกับตัวบทเป็นหลัก
ตามแนวทาง textual analysis ในขณะที่ผู้เขียนเห็นว่า คนในท้องถิ่นใช้ประโยชน์
จากบริบททางภูมิศาสตร์เป็นเครื่องมือรักษาตัวบท และเรื่องราวจากตัวบทก็ได้ช่วย
สร้างความหมายให้กับพื้นที่อีกด้วย ดังปรากฏพัฒนาการที่เรื่องอุษาบารสไม่สามารถ
แยกขาดจากสถานที่ต่างๆ บนภูเขาพระบาท ดังข้อความในหนังสือนำชมอุทยาน
ประวัติศาสตร์ภูเขาพระบาทของกรมศิลปากรที่กล่าวว่า “...การที่ยุวมโบริณสถาน
บนภูเขาพระบาทจึงควรต้องเรียนรู้เกี่ยวกับนิทานพื้นบ้านเรื่องอุษาบารส เพื่อจะได้
เข้าใจถึงที่มาของชื่อสถานที่ ตลอดจนจนทราบถึงความเชื่อของชาวบ้าน...” (Kingmanee,
1999: 62) และแม้หากไม่มีการกระจายตัวของเรื่องอุษาบารสเข้ามาในบริเวณพื้นที่

แถบภูเขาพระบาท เฝิงหินและสถานที่ต่างๆ บนภูเขาพระบาทเหล่านั้นก็คงมีการเรียกชื่ออื่นที่ต่างกันไป และก็ยังคงมีความโดดเด่นในการเป็นสถานที่ๆ มีอารยธรรมต่างๆ เข้ามาซ้อนทับกันถึง 4 ยุคสมัยอยู่เช่นเดิม

อีกประการหนึ่ง การอธิบายของ Ruengruglikhit (1992) เกี่ยวกับเรื่องอุษาบารสฉบับต่างๆ ในภาคอีสานว่า เป็นเรื่องการอธิบายตำนานสถานที่นั้นจะขัดแย้งกันเอง เมื่อ Ruengruglikhit (1992) ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่อง “อุสาบารสชาติก” ซึ่งเป็นอุษาบารสฉบับหนึ่งของล้านนาว่า ในฉบับดังกล่าวเรียก “เมืองพะโค” ว่า “เมืองภาคโค” และใน “โคลงต้นอุสาบารส” ฉบับหอสมุดแห่งชาติก็เรียกต่างไปไม่มากนักว่า “เมืองพายโค” (Ruengruglikhit, 1992: 359) ด้วยเหตุนี้ จึงสามารถอนุมานได้ว่า คำว่า พะโค ปะโค ภาคโค หรือพายโค ล้วนเป็นคำเรียกสถานที่ๆ มีมาจากเรื่องอุสาบารสฉบับต่างๆ ของล้านนา และเมื่อวรรณกรรมเรื่องนี้แพร่ขยายเข้าสู่อาณาจักรล้านช้างและพื้นที่แถบอีสาน ชื่อสถานที่และเมืองต่างๆ เหล่านี้ จึงเป็นชื่อที่เข้าไปมีอิทธิพลต่อพื้นที่ต่างๆ ของอาณาจักรล้านช้างและแถบอีสานตามไปด้วย โดยชัดเจนว่าเมืองต่างๆ ที่มีชื่อเกี่ยวข้องกับเรื่องอุสาบารสในพื้นที่แถบภูเขาพระบาทและแถบอำเภอท่าบ่อ ในจังหวัดหนองคาย เป็นชื่อเรียกที่เกิดขึ้นภายหลังการเข้ามาของวรรณกรรมเรื่องอุสาบารสในพื้นที่แถบดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม หากการกระจายตัวของเรื่องอุสาบารสในพื้นที่ต่างๆ แถบอีสาน มีเป้าหมายเพื่ออธิบายตำนานสถานที่ดังกล่าวการตีความของ Ruengruglikhit (1992) จริง ย่อมมีข้อสงสัยที่หาสนใจตามมา 2 ประเด็น ดังนี้

1. เหตุใดเรื่องอุสาบารสฉบับต่างๆ ที่มีการกระจายตัวในจังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม และยโสธร จึงอยู่ห่างจากสถานที่ๆ พยายามจะอธิบายมากเกินไป อีกทั้งความนิยมในการคัดลอก หยิบยืม และถ่ายทอดระหว่างกันในหมู่พระสงฆ์หรือปราชญ์ผู้เคยผ่านการบวชเรียนนั้น เป้าหมายเบื้องต้นคงไม่ได้หมายถึงการนำเรื่องราวไปอ่านหรือเล่าสืบต่อกันเพียงเพราะอยากให้รับรู้ตำนานสถานที่อันห่างไกลจากภูมิสำเนาของตน แต่คงมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การให้รู้เรื่องราวด้านศีลธรรม คำสอนที่สอดแทรกอยู่ในผูกไปลานเรื่องดังกล่าวมากกว่า

และหากเรื่องอุสาบารสจะมีขึ้นเพื่ออธิบายตำนานสถานที่จริงตามการตีความของ Ruengruglikhit (1992) ผู้เขียนเห็นว่ามีความเป็นไปได้เพียง

ฉบับเดียว คือ “อุษาบารสฉบับมูขปาฐะ” ของชาวบ้านแถบภูพระบาท โดยถ้าเป็นเอกสารก็คือ เรื่อง “อุษาบารสฉบับสำหรับเด็ก” ของ Preedeesanit (1986) ที่รวบรวมเรียบเรียงโดยนำโครงเรื่องและเนื้อหามาจากชาวบ้านแถบภูพระบาท ส่วนอุษาบารสในฉบับอื่นๆ ไม่สามารถจัดเป็นเรื่องที่อธิบายตำนานสถานที่ใดแต่อย่างใด เพราะถือเป็นการกระจายตัวของเรื่องอุษาบารสโดยปกติในพื้นที่แถบอีสานเมื่อครั้งอดีต

2. ในทางกลับกันอาจเป็นไปได้ว่า ตำนานเมืองพะโคแถบ อำเภอท่าบ่อก็ดี ตำนานเมืองพานแถบภูพระบาทก็ดี อาจกลับเป็นฝ่ายที่อธิบายถึงการเข้ามามีอิทธิพลอันยาวนานของเรื่องอุษาบารสในพื้นที่แถบอำเภอท่าบ่อจังหวัดหนองคาย และแถบภูพระบาท จังหวัดอุดรธานี และเมื่ออิทธิพลและความนิยมต่อเรื่องอุษาบารสในพื้นที่เหล่านั้นมีมาก จึงมีการนำชื่อเมือง ชื่อตัวละครจากเรื่องนี้ไปเล่าขานเป็นตำนานสถานที่ในรูปของการตั้งชื่อหมู่บ้าน ตำบล และชื่อ-นามสกุลของผู้คน กล่าวให้ตรงคือ มีอิทธิพลและความนิยมในเรื่องอุษาบารสที่เก่าแก่อยู่ก่อน แล้วจึงสร้างตำนานที่นำเอาเรื่องราวมาผูกโยงกับสถานที่ต่างๆ ของท้องถิ่น

หากมีการให้เหตุผลว่า พื้นที่แถบจังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม และยโสธร นิยมอุษาบารสกันอย่างแพร่หลาย จึงเป็นปกติที่จะมีการอธิบายตำนานสถานที่ร่วมไปด้วยนั้น จะเป็นเหตุผลที่ไม่สอดคล้องกันนัก เพราะการมีความนิยมไม่ได้เป็นเครื่องยืนยันเสมอไปว่าจะต้องอธิบายตำนานสถานที่ร่วมไปด้วย ทั้งนี้ เพราะในพื้นที่แถบอีสานส่วนใหญ่ นั้น ผู้ที่นิยมในการอ่าน คัดลอก หยิบยืม และถ่ายทอดเรื่องอุษาบารสจากลูกโปลานระหว่างกันไปมามากเป็นพระสงฆ์หรือผู้ที่เคยบวชเรียน ดังนั้น ความนิยมเช่นนี้จึงเป็นเหมือนการตัดขาดจากความรับรู้ของชาวบ้านธรรมดา และแม้พระสงฆ์จะใช้ลูกโปลานเรื่องนี้อ่านในวันสำคัญทางพุทธศาสนา แต่เมื่อในชุมชนไม่มีภูมิศาสตร์สถานที่อันเก่าแก่และโดดเด่นมาช่วยในการร่วมสร้างจินตนาการควบคู่ไปกับเรื่องเล่าที่ได้ยินได้ฟังมาจากพระสงฆ์ ยิ่งชวนให้พวกเขาเข้าใจยิ่งขึ้นว่าเป็นเรื่องราวอันศักดิ์สิทธิ์สำหรับพระสงฆ์ที่ใช้เพื่อสั่งสอนเช่นเดียวกับเรื่องพระเวสสันดรชาดก ไม่ใช่เรื่องเล่าธรรมดาที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของพวกเขา

เหตุนี้ ตำนานอุษาบารสในทั้ง 3 ฉบับที่มีการกระจายตัวในพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และยโสธร จึงถูกทิ้งไว้ในตู้เก็บโปลานของวัดหรือไม่ก็เกิด

การสูญหายและผูกพันไปตามกาลเวลา แทนที่จะสามารถออกมาโลดแล่นอยู่ในจินตนาการการรับรู้ของผู้คนโดยทั่วไป เช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในชุมชนแถบภูเขาพระบาท และอาจกล่าวได้ว่า เหตุผลที่ทำให้ชุมชนแถบภูเขาพระบาทมีพัฒนาการที่ปรับเปลี่ยนตำนานอุษาบารสจากฉบับโบราณไปสู่ฉบับสำหรับชาวบ้านคือ “ฉบับมุขปาฐะ” ได้นั้นเกี่ยวข้อโดยตรงกับการที่ชุมชนแถบนี้มีภูมิศาสตร์อันเก่าแก่และโดดเด่น

จากการที่กล่าวมาข้างต้น จึงเป็นการยากที่จะประเมินว่า ความเชื่อและความนิยมของผู้คนแถบภูเขาพระบาทที่มีต่อเรื่องอุษาบารสในยุคหลังรับอิทธิพลจากอารยธรรมล้านช้างจะมีระยะเวลายาวนานเท่าไร อย่างไรก็ตาม พอประเมินได้ว่า แรงพลังจากความเชื่อและความนิยมดังกล่าวคงมากพอที่จะทำให้ชุมชนแถบนี้เชื่อว่าเรื่องอุษาบารสเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริง โดยการประเมินนี้สังเกตได้จากการนำเอาชื่อตัวละคร ชื่อสถานที่ และเรื่องราวที่ปรากฏในตำนานอุษาบารสไปตั้งเป็นชื่อสถานที่ ชื่อบุคคล และชื่อหมู่บ้าน ซึ่งในปัจจุบันยังคงปรากฏให้เห็น เช่น ชื่อสถานที่: หอนางอุษา คอกม้าบารส ตำบลเมืองพาน บ้านปะโค (บางหมู่บ้านชื่อพะโค) และการนำไปตั้งเป็นชื่อและนามสกุล: อุษา กงบูรายน อินทร์กิ่ง เชื้อเมืองพาน ศรีกิ่งพาน พานคำ พานอูล

สังคมวัฒนธรรมอีสานยุครัฐสยาม กับการตีความอุษาบารส

ตำนานอุษาบารส: การตีความในยุครัฐสยามเพื่อสร้างวัฒนธรรมพาณิชย์ แม้ก่อนหน้ารัชกาลที่ 5 อาณาจักรล้านช้างจะอยู่ในฐานะประเทศราชของสยามมาก่อน (ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ 4 ในสมัยรัตนโกสินทร์) แต่ก็เป็นที่ปรากฏชัดว่าล้านช้างและพื้นที่แถบ 2 ฝั่งโขง (อันรวมถึงพื้นที่แถบภูเขาพระบาท) ก็ยังคงมีอิสระอยู่ในตนเองมาก ทั้งในด้านการปกครองภายใน ด้านศิลปสถาปัตยกรรม ด้านศาสนา และด้านภาษา โดยราชสำนักที่กรุงเทพฯ ก็ไม่ได้พยายามใช้กลไกหรืออำนาจที่ต้องการจะเข้าไปครอบงำโดยตรงแต่อย่างใด トラบเท่าที่ประเทศราชเช่นล้านช้างยังคงส่งบรรณาการและแรงงานให้กับราชสำนักที่กรุงเทพฯ เป็นปกติ จนกระทั่งถึงการปฏิรูปสยามครั้งใหญ่ของรัชกาลที่ 5 ที่มีการกระชับอำนาจรวมศูนย์จากหัวเมืองประเทศราชต่างๆ เข้าสู่กรุงเทพฯ ก็ก่อให้เกิด

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญขึ้นในเมืองต่างๆ ซึ่งรวมถึงพื้นที่แถบภูพระบาทที่การเข้ามาของสยามในครั้งนี้นักกลายเป็นการเริ่มเข้ามาซ้อนทับทางวัฒนธรรมบนภูพระบาทในครั้งที่ 5 โดยนับตั้งแต่การซ้อนทับทางอารยธรรมบนภูพระบาทตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ → ยุคทวารวดี → ยุคขอม → ยุคล้านช้าง และ → และ ยุครัตนสมัย

การเข้ามาซ้อนทับทางวัฒนธรรมบนภูพระบาทของรัฐสยาม ปรากฏชัดในรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมแบบกรุงเทพฯ ที่ปรากฏในพื้นที่ต่างๆ แถบภูพระบาทไม่ว่าจะเป็นโบสถ์ วิหาร ซ่อฟ้าใบระกา การซ้อนทับทางวัฒนธรรมครั้งยุคล่าสุดโดยรัฐสยามที่มีเรื่องมาตั้งแต่รัชกาลที่ 5 นั้น ถึงยุคปัจจุบันผู้คนในท้องถิ่นแถบภูพระบาทได้ถูกกลืนเข้าสู่กระแสทางวัฒนธรรมของรัฐสยามเรียบร้อยแล้ว โดยพวกเขาได้ร่วมมือกับกลไกของรัฐจากกรุงเทพฯ ในการผลักดันให้ภูพระบาทเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่มีตำนานความรักของอุษาบารสปรากฏให้เห็น ทั้งสำหรับผู้คนในอุดรธานีและใกล้เคียง ดังนั้น ด้านหนึ่งภูพระบาทจึงเป็นเสมือนสินค้าทางวัฒนธรรมที่รัฐจากกรุงเทพฯ ใช้เพื่อกระตุ้นให้เกิดการเดินทางและท่องเที่ยวในท้องถิ่น อันจะก่อให้เกิดการใช้ภายในระบบเศรษฐกิจของท้องถิ่น ทั้งนี้รูปแบบการเข้ามาซ้อนทับทางวัฒนธรรมในพื้นที่แถบภูพระบาทที่เด่นชัดของรัฐสยามคือการนำรูปแบบการบริหารจัดการพื้นที่แบบใหม่เข้ามาใช้โดยกรมศิลปากรในอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท

กรมศิลปากรบริหารจัดการเพื่ออนุรักษ์และสนับสนุนให้ภูพระบาทเป็นพื้นที่ทาง “วัฒนธรรมพาณิชย์” ได้อย่างลงตัวกับทรัพยากรที่มีอยู่ก่อนแล้ว เช่น การนำเพิงหินที่ดูแปลกตาที่สุด นั่นคือ “การกำหนดหอนางอุษาให้เป็นจุดไฮไลต์ของการเที่ยวชมภูพระบาท” รวมทั้งการนำเพิงหินดังกล่าวไปเป็นต้นแบบสำหรับสถาปัตยกรรมของอาคารต่างๆ บนที่ทำการของอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท เช่น อาคารศูนย์ประชุม อาคารศูนย์บริการข้อมูลภูพระบาท อาคารป้อมยาม อาคารห้องน้ำ นอกจากนี้ ภูพระบาทและเรื่องอุษาบารสยังถูกหยิบไปเป็นหนึ่งในความเป็นท้องถิ่นนิยมของจังหวัดอุดรธานีด้วย โดยหนึ่งในสถานที่ท่องเที่ยวที่ชาวจังหวัดอุดรธานีภูมิใจในการแนะนำคือ “อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท” (Udon Thani City Municipal, n.d.: 108-112) ซึ่งสถานที่ท่องเที่ยวแห่งนี้ถูกผูกติดมาพร้อมกับ

เรื่องเล่าของอุษาบารสอย่างแยกไม่ขาด เหตุนี้ จึงสอดคล้องกับข้อเสนอของผู้เขียน ในตอนต้นที่เสนอว่า ภูพระบาทช่วยรักษาการมีอยู่ของเรื่องอุษาบารสให้คงอยู่ใน ความทรงจำของผู้คนทั้งในแถบภูพระบาทและใกล้เคียง ตรงกันข้าม หากไม่มี สถานที่ต่าง ๆ บนภูพระบาท เป็นไปได้หรือไม่ที่เรื่องอุษาบารสอาจสูญหายไปจาก ความทรงจำของผู้คนเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในพื้นที่อื่นๆ ของไทย

บทสรุป

เมื่ออารยธรรมอินเดียโบราณได้เข้ามา มีอิทธิพลต่อผืนแผ่นดินใหญ่ของ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในแถบไทย พม่า ลาว และกัมพูชาในปัจจุบัน อารยธรรม อินเดียโบราณก็ได้เข้ามา มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อดินแดนแถบดังกล่าว ทั้งในด้าน ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ลัทธิการปกครอง ภาษา และโดยเฉพาะในด้านวรรณคดี ที่สามารถพบเห็นได้อย่างชัดเจนว่า วรรณคดีหลายเรื่องได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์ อินเดียโบราณ เช่น รามเกียรติ์ มหาภารตะ และอนิรุทธ์ หรือ “อุษาบารส” ในชื่อที่ถูกเรียกโดยผู้คนในอาณาจักรล้านนาและล้านช้าง ส่วนอยุธยา เรียก “อนิรุทธ์” หรือ “อุณรุท”

ตำนานอุษาบารสที่ปรากฏแพร่หลายในล้านนา ล้านช้าง และอยุธยา เมื่อในอดีตคือเรื่องราวที่ได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีอินเดียโบราณ ซึ่งในคัมภีร์ อินเดียโบราณหลายเล่มที่มีเนื้อหาเรื่องนี้ปรากฏอยู่นั้น มีทั้งคัมภีร์ปุราณะ มหาภารตะ และภารตมัถุขี ในอินเดียสมัยโบราณมีความนิยมแต่งเรื่องอุษาบารสกันในหลาย ยุคหลายสมัย ในหลายรูปแบบ และหลายสำนวน รวมทั้งมีชื่อเรียกที่ต่างกันออกไป เช่น พาดนาสุร พาดนุท อุษา-อนิรุท อุษานิรุท และอุษากลายณ ฯลฯ ทั้งนี้ เป้าหมายในการแต่งเรื่องอุษาบารสคือ เพื่อยกย่องพระนารายณ์ในฐานะที่เป็น เทพเจ้าหนึ่งในสามของศาสนาพราหมณ์

จากหลักฐานที่ปรากฏทำให้สันนิษฐานกันว่าตำนานอุษาบารสสำนวนล้านนา น่าจะเป็นสำนวนที่เก่าแก่และมีอิทธิพลต่อสำนวนในล้านช้าง ครั้นเมื่ออาณาจักร ล้านช้างแผ่ขยายอิทธิพลเข้าสู่แถบ 2 ฝั่งแม่น้ำโขง ในพุทธศตวรรษที่ 19 เรื่องมา จนถึงพุทธศตวรรษที่ 24 ตำนานอุษาบารสก็เข้ามา มีอิทธิพลต่อพื้นที่แถบภูพระบาท

และใกล้เคียง และก่อเกิดตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบกขึ้น ทั้งอาจโดยการคัดลอก หยิบยืม และบอกเล่า ฯลฯ ซึ่งเหตุผลสำคัญที่ทำให้ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบก มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากตำนานอุษาบารส ฉบับอื่นๆ คือ การที่ชาวบ้านรอบๆ ภูเขาพระบาทได้นำเอาชื่อและเรื่องราวในตำนานอุษาบารสไปผูกโยงเข้ากับเพิงหินและสถานที่ต่างๆ บนภูเขาพระบาท ซึ่งเพิงหินและสถานที่เหล่านั้นเคยถูกตัดแปลง เพื่อเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางความเชื่อเรื่อยมา ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคอาณาจักรล้านช้าง เหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า ความโดดเด่นและความเก่าแก่ของเพิงหินและสถานที่ต่างๆ บนภูเขาพระบาทที่มีการซ้อนทับทางวัฒนธรรมมาในหลายยุคหลายสมัยคือสิ่งที่ช่วยต่อยอดรักษาการมีอยู่ของตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธรบาทบัวบกให้มีชีวิตโลดแล่นอยู่ในความทรงจำของชาวบ้านแถบภูเขาพระบาทและใกล้เคียงเรื่อยมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- Bangsud, Siriporn. (1988). *Karn Sueksa Wannakam E-san Rueng Phakued-Phaphan*. (In Thai) [Studying E-san Literature: Phakued-Phaphan]. Thesis (M.A. Thai Epigraphy). Department of Oriental language, Silpakorn University.
- Dokbuakaew, Paitoon. (2000). *U-sa Baros Klong Dun Lanna*. (In Thai) [U-sa Baros: A Lanna's Venture]. Chiang Mai: Klang Vieng Karn Pim.
- Hall, D.G.E. (1979). *Prawatsat Asia Tawan Ook Chiang Tai Lem 1*. (In Thai) [Translated from A History of South East Asia Volume 1 By Kasetsiri, Charnvit and Karnchanapan, Anan (Ed)]. Bangkok: The Foundation for the Promotion of Social Sciences and Humanities Textbooks Project.
- Kachamitra, Sattiyapan. (2000). *Patana Karn Kwum Cheau Rueng Nak Taeb Lum Namkong Tangtae Yuk Urangkathat Soo Prawatsat Ruam Samai*. (In Thai) [Development about Belief in Naga at Mekong's Area from Urangkathat's Period to Contemporary History]. Thesis (M.A. History). Department of History, Chulalongkorn University.

- Kingmanee, Arunsak (Ed). (1999). **Nam Chom Udtayan Prawatsat Phu Phrabat**. (In Thai) [Guidebook to Phu Phrabat Historical Park]. Bangkok: Rungsil Karnpin.
- Na Thalang, Siraporn. (2005). **Tridsadi Katichon Vittaya**. (In Thai) [Theory of Folklore]. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- Pitchuanom, Sorat. (2010, June 20). **Interview**. Ex-chief of Project for Survey E-san's Book Palm. Udon Thani Rajabhat University.
- Polsena, Veera. (n.d.). **Phakued-Phaphan**. (In Thai) [Phakued-Phaphan]. Udon Thani: Office of Art and Cultural, Udon Thani Rajabhat University.
- Preedeesanit, Rudimon and Maicharueng, Wirat. (1986). **U-sa Baros**. (In Thai) [U-sa Baros] Bangkok: Suveeriyasarn.
- Prangwattanukul, Songsak (Ed). (1993). **Lanna Soo Lan Chang**. (In Thai) [Lanna to Lan Xang]. Chiang Mai: Arun Karn Pim.
- Promvichai, Wattana. (2009, January 11). **Interview**. A staff of Phu Phrabat Historical Park. Mahasarakham University.
- Ruengruglikhit, Cholada. (1992). **Wannakadee Thai Rueng Anirut: Karn Sueksa lae Vikrao**. (In Thai) [Thai Literature Anirut: Studying and Analysis]. Dissertation (Ph.D. Thai Literature) Faculty of Arts, Chulalongkorn University.
- Tuikulna, Nattapong. (2009, December 16). **Interview**. A Participant for Seeking Ancient Wall Painting. Udon Thani.
- Udon Thani City Municipal. (n.d.). **Prawat Maung Udon Thani**. (In Thai) [Udon Thani's History]. n.p.
- Wallipodom, Srisak. (2003). **Ang Arayatham E-san**. (In Thai) [The Origin of E-san Civilization]. 4th ed. Bangkok: Pikanes Printing Center.
- Wannasai, Singkha. (1976). **U-sa Baros Wannakam Lanna Thai Samai Pra Chao Guena**. (In Thai) [U-sa Baros: Lanna Thai's Literature in Pra Chao Guena's Era. Chiang Mai: Faculty of Humanities, Chiang Mai University.